

Turchenko G. F. Imperial project "Novorossiya": Bolshevik version

The separatist policy of the Bolsheviks in the South Ukrainian region, which was seen as a "Novorossiya" in the context of imperial policy towards Ukraine, is analyzed in the article. It is proved that in relation to the South Ukrainian region Bolsheviks continued the tradition of the Tsarist power and the Provisional Government. They considered South of Ukraine as "Novorossiya" – part of an ethnic Russia. The Bolsheviks came to the region through the creation of the Soviet republics, subordinated to the Soviet Russian center and unviable. In 1919 the Bolsheviks refused the idea of restoring Soviet republics and South Ukrainian region became part of the Soviet Ukraine.

Keywords: Southern Ukraine, Novorossiya, the Bolsheviks, the imperial policy

УДК 94(477)“1919/1920”

О. М. Ігнатуша

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ В УКРАЇНІ (1919–1920 рр.): Ч. 2. СУПЕРЕЧНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ЦЕРКВИ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Висвітлено суперечності у ставленні православної церкви в Україні до білого руху. Подано мотивацію, що зблизила частину церкви з режимами А.І. Денікіна та П.М. Врангеля. Зазначено вплив політики більшовиків на формування позицій духовенства під час білогвардійської інтервенції. Підкреслюється неоднорідність церкви у підтримці російської націоналістичної контрреволюції в Україні. Стверджується, що російські сили дестабілізували ситуацію в православній церкві України. Білогвардійська присутність вела до ескалації напруженості у церковному середовищі, стимулювала рух до автокефалії – повної незалежності – церкви в Україні.

Ключові слова: російська агресія, білогвардійський рух, Україна, православна церква, державність, національна ідея.

Повертаючись до подій організації Тимчасового вищого церковного управління (ВВЦУ) (російською – “Временное высшее церковное управление”), зазначимо, що ця російська церковно-управлінська структура фактично від свого початку почала поширювати вплив на територію України.

Новостворене ВВЦУ одразу звернулося з посланням до церковних установ, на які поширювалася влада денікінців, інформуючи про початок і мету своєї діяльності. У посланні, передусім, стверджувалася легітимність цього органу – створення його Південно-Східним російським Собором. Водночас повідомлялося, що ВВЦУ є вищою церковною владою на південному Сході Росії до встановлення зв'язків із законною церковною владою, яка на той час знаходилася у Москві, тобто на території більшовицької Росії – з Патріархом, Священним Синодом та Вищою церковною Радою.

Послання окреслювало коло повноважень ВВЦУ. Першочерговим називалось керівництво і розв'язання всіх справ, що належали до компетенції вищого церковного управління Російської православної церкви (РПЦ). Проголошувалося, що ВВЦУ, як вищій церковній інстанції, підпорядковуються всі духовні навчальні заклади та церковнопарафіяльні школи. Початковим місцем осідку управління називався Катеринодар [1, с.17-18].

25 червня 1919 р. єпископ Таврійський і Сімферопольський Дмитро (Абашидзе) підписав розпорядження Таврійській єпархіальній раді, у якому оголошував вільними від безпосередньої підлеглості собі та загальноєпархіальному начальству “всі військово-морські церкви, місцеві і домові, з усіма їхніми причетами, майном і установами... Згадані військово-морські причети й храми повинні жити за існуючими церковно-державними узаконеннями відомства протопресвітера військово-морського духовенства” [1, с.50-51]. Розпорядження розіслали усім військовим церквам. Таким чином, за рахунок церков і причетів, що раніше перебували у віданні єпархіального керівництва, формувалася структура військово-церковного відомства протоієрея Г.І. Шавельського на території всієї Таврійської єпархії і вона розширювалася.

Вже 8 липня 1919 р. єпископ Харківський і Охтирський отримав указ ВВЦУ з повідомленням про початок діяльності цього органу. Як надзвичай важливе сповіщалося, що відкриття роботи ВВЦУ відбулося 5 червня урочистим молебнем у Катеринодарському військово-морському соборі “про дарування Божого благословення на його труд для блага Церкви і багатостраждальної нашої Батьківщини”. Без сумніву, мова йшла не про благо України, а Російської держави у її імперському вимірі. Цитований наказ містив ключові слова: “Сіє тимчасове ВЦУ поширює свої повноваження на всі області, що поступово звільнюються збройними силами Півдня Росії” [2, арк. 1]. Того ж дня єпархіальний архієрей наклав резолюцію на отриманому документі: “До єпархіальної Ради для виконання”. Таким чином, керівництво Харківської єпархії, як і Таврійської та Катеринославської, прийняло цей указ як беззаперечний. А вже 10 липня Харківська єпархіальна рада взяла указ до своєї роботи. Більше того, як свідчить примітка на документі, копію наказу негайно передали для опублікування до редакції єпархіального журналу “Вера и Разум”, що поновлював свою діяльність після більшовицьких гонінь.

ВВЦУ також зважало на величезну роль засобів масової інформації. Восени 1919 р. воно почало видавати журнал “Церковные ведомости”, як продовження синодального видання, що припинило існування у 1918 р. [1, с.21] під більшовиками. В журналі друкувалися ухвали ВВЦУ, подавалися інструктивні

матеріали щодо форм роботи духовенства, висвітлювалися новини релігійного життя на постімперському просторі, вміщувалися статті на актуальну церковно-політичну тематику.

Факт присутності білогвардійських військ в Україні на правах “законної влади”, припинення ними більшовицьких соціальних експериментів, невід’ємною часткою яких було гоніння на церкву, поляризувало церковне середовище, виявляючи в ньому тих, хто готовий був служити новим господарям.

Мотивація, яка вела духовенство в лав Добровольчої армії, була різною. Але безперечно, що саме російська ідентичність була одним із найпотужніших стимулів до взаємодії цих сил. Ні сумнівна легітимність ВВЦУ, як вищого органу церковного управління, ні наявність існуючої ієрархії зв’язків, у яку було інтегроване духовенство, не ставали на заваді переходу частини представників православної церкви у табір денікінців. Про це свідчить заява військового священика Миколая Новського на ім’я протопресвітера військового і морського духовенства Георгія Шавельського про бажання служити в Добровольчій армії від 23 вересня 1919 р. Рядки заяви лаконічні і промовисті: особисте бажання, прагнення сприяти відродженню Росії. Цей священик писав: “Бажаючи послужити Батьківщині у справі боротьби з ворогами її відродження, прошу ваше Високопреподобіє надати мені місце священика в одній із воїнських частин артилерії доблесної Добровольчої армії” [3, с.30].

Ідейні мотиви формування складу духовенства у таборі білих показує також заява митрополита Антонія (Храповицького) до ВВЦУ від 23 жовтня 1919 р. У цій заяві митрополит Антоній рекомендував використати на керівній роботі в галузі видавництва та організації агітаційної роботи колишнього ігумена Почаївської лаври архімандрита Віталія. Його особа була широко відомою монархічними поглядами. До революції він очолював Почаєво-Лаврське відділення чорносотенного “Союзу руського народу” [1, с.18]. Ще теле – під час відкриття цього відділення – у серпні 1906 р., Антоній (на той час – архієпископ) вітав цю подію телеграмою, що завершувалась рядками: “Хай живе православна Русь! Хай живе государ імператор” [4, с.44].

Вже під час свого перебування в обозі Денікіна митрополит Антоній разом з іншими двома єпископами клопотався перед головнокомандуючим про організацію “ліги боротьби з більшовизмом”. Реакція головнокомандуючого була достатньо красномовною, про що свідчила резолюція, накладена на текст згаданого клопотання: “погоджуюся з тим, щоб: 1) пропагандою релігійно-морального характеру в комітеті боротьби з більшовизмом керувала церковна управа (тобто ВВЦУ – О.І.), 2) політичною пропагандою в комітеті буде керувати уряд, 3) гроші в розмірі 365 тис. крб. видавати щомісячно з бюджету пропаганди” [Цит. за: 5, с.34].

Наприкінці 1919 р. митрополит Антоній та білогвардійський генерал О.П. Кутепов – командир 1-го армійського корпусу Збройних сил Півдня Росії – приїздили до Святогірської лаври на Донеччині, де обговорювали питання про взаємодію [6, с.38]. Цей генерал згодом набув ще більшої впливовості. У Врангеля у серпні 1920 р. він став командувачем 1-ї армії. Це його роль Врангель назве “боротьбою генерала Кутепова”, оцінюючи дії своїх військ у Північній Таврії у вересні 1920 р. [7, с.339].

Відомий російський письменник і історик, дослідник життя і діяльності О.П. Кутепова – С.Ю. Рибас, на прикладі перших місяців еміграції російських добровольців ілюструє думку, що цей генерал був уособленням російської ідеї, носієм її прапору: “Кутепов став військовим та ідейним вождем. Саме ідейним. В кожному полку, в кожній церкві, в кожному гімназичному класі знали: в його руках прапор національної ідеї” [8, с.234]. Оглядаючи досвід Кутепова у збереженні російської цілісності, і попередньо згадуючи виразні свідчення шанування його сподвижниками православної церкви, згаданий автор покликується на думку відомого російського релігійного філософа Лева Карсавіна. Він, по-суті, резюмує, стверджує: “Хіба не вірна думка Лева Карсавіна, що російський ідеал є взаємопроникнення Церкви і держави?” [8, с.234]. Цим підкреслювалася взаємність православної церкви, зокрема – її духовенства, що знаходилося разом з добровольцями, переймалося їхніми проблемами, ідеями, транслювало спільні національно-церковні ідеї у свідомість реальних і потенційних учасників антиукраїнської боротьби.

Одним із аспектів російської ідеї, у її розумінні білогвардійцями, був антисемітизм. Він глибоко вкорінився у свідомості багатьох командирів і бійців збройних сил півдня Росії. Попри участь офіцерів і солдат єврейської національності в Добровольчій армії, накази А.І. Денікіна, та командувачів його арміями – генералів А.М. Драгомирова, В.З. Май-Маєвського та ін., які намагалися не допустити єврейських погромів на окупованій території, розуміючи, передусім, пагубні політичні наслідки цього явища й покликуючись на міркування християнської моралі, антисемітизм знаходив поживне середовище як серед ідейних керівників білого руху так і в суспільній психології багатьох його рядових учасників. Як пише дослідник національної політики генерала Денікіна О.С. Пученков, “А.І. Денікін виявився значною мірою схильний до традиційних серед кадрового офіцерства поглядів, які вбачали в російській революції єврейський слід. Посилення політичних позицій російського єврейства було генералом сприйнято негативно. Антисемітизм був прийнятий ним на озброєння як інструмент політичної боротьби” [9, с.204].

Одна із листівок, звернених білогвардійцями до “солдатів радянських військ”, закликала: “Ваші підлі очільники жида, комісари і ради, під керівництвом диктатора жида Троцького, справжнє прізвище якого Бронштейн, мобілізували Всіх Вас від 18 до 45 років для війни проти російських же селян і робітників ваших братів і батьків... Стогоном стогне зранена, зганьблена, продана жидам комісарам Свята Русь” [10, арк.1]. Отож, антисемітизм білогвардійців спирався на ментальність патріархальної, православної Росії, “Святої Русі”. Єврейські погроми, вчинені білогвардійцями при захопленні території українських міст і містечок – явище відоме в історіографії. Одеса, Єлисаветград, Катеринослав, Київ і не тільки вони надовго запам’ятали прихід Добрармії, що позначився звирячими переслідуваннями. Духовенство не завжди було готове до засудження подібних дій. Більше того, після одного з таких погромів, вчинених у Києві, коли було до смерті забито єврейську жінку, духовенство виступило на захист кривдників з числа солдат Добровольчої

армії. Воно підтримало й очолило ці клопотання частини жителів міста до військового керівництва за збереження життя карателям [9, с.314]. Поєднати великоросійську ідею з ідеєю толерантного ставлення до представників інших націй і народностей, білогвардійцям не вдалося. Врешті, констатує О.С. Пученков: “Погроми Добровольчої армії стали однією з найганебніших сторінок в історії південноруського Білого руху” [9, с.232].

Діючи в унісон з військовим керівництвом білого руху заради відновлення єдиної і неподільної Росії, церковні ієрархи, які перебували у тилу білогвардійців, неодноразово зверталися до закордонних союзників. У цих зверненнях під різним кутом постає російська імперська ідея: прохання проявити солідарність зі змученим російським народом; теза про Добровольчу армію, як носія ідеалів боротьби. У одному з таких звернень митрополит Херсонський і Одеський (а до 1918 р. – Тифліський і Бакинський, учасник Помісного собору 1917–1918 рр.) Платон (Рождественський) писав: “допоможіть змученому російському народу. Є ще сили для боротьби з більшовизмом в Росії і є в її організмі такі здорові і міцні осередки, як наша, наприклад, Добровольча армія. Візьміть цю армію як вихідну опорну точку для своїх операцій, підтримайте її, дайте їй все, чого вона потребує, вона змагає – підкріпіть її” [11, с.24].

Готовність частини духовенства до взаємодії з білогвардійцями була доволі поширеним явищем. Відомий радянський дослідник цього питання Б.П. Кандидов називав цифру чисельності духовенства, яке служило в денікінській і врангелівській арміях – не менше 1 тис. осіб [1, с.62].

Відомство військового і морського духовенства, яке очолював протопресвітер Георгій Шавельський, зорієнтувало свою структуру на військово-адміністративний поділ білогвардійської армії. Керував ним головнокомандуючий, корпусні священники підпорядковувалися командирів корпусу, дивізійні священники – дивізійним командирам, полкові священники – командирів полку [1, с.62]. Вже з перших місяців 1919 р. за розпорядженням Г.І. Шавельського при корпусах були призначені корпусні благочинні, при дивізіях – дивізійні, при бригадах – бригадні. Благочинних призначали й до всіх залог найбільших міст, захоплених білогвардійцями, до санітарних установ. Для допомоги священикам у шпиталях, як і в стройових частинах, були утворені посади церковників. Їх здебільшого також обіймали священнослужителі [1, с.52-53,62]. Між церковним і військовим відомством здійснювалася постійна взаємодія. Скажімо, коли комендант м. Одеси просив встановити штатну посаду священика, диякона та дяка при комендантському управлінні, то для встановлення нового штату клопотання йшло двома лініями: військовою і церковною [1, с.55-56].

Управління військового і морського духовенства здійснювало свою кадрову політику. Як за часів Денікіна, так і в часи Врангеля, воно вело списки кандидатів на вакантні посади. Причому критеріями відбору були відданість ідеям білогвардійського руху, участь у боротьбі на боці російських збройних сил. Скажімо, коли 17 листопада 1919 р. протоієрей Ничипір Блошенко подав клопотання до головного управління військово-навчальних закладів, про надання йому штатної посади учителя Закону Божого в Одеському кадетському корпусі, протоієрей Г.І. Шавельський висловився скептично з приводу його анкетних даних. Він написав резолюцію такого змісту: “Особисто я вважаю, що на посади навчителів Закону Божого у військових навчальних закладах треба призначати обов’язково священників, що вже служили в муштрових частинах, що ознайомилися з укладом військового життя, його духом, завданнями й вимогами” [1, с.73]. Ця кадрова політика проявлялася й у заохочення та нагородах духовенства. Посилаючись на документи полкового священика Федора Каракуліна, який служив у другому офіцерському Дроздовському полку, Б. Кандидов повідомляв, що цього священика 20 травня 1919 р нагородили сукфією за сумлінну боротьбу з революційним рухом [1, с.26]. Це нагородження ствердило керівництво усіх інстанцій Добровольчої армії: начальник 3-ї дивізії генерал-майор Вітковський, командир корпусу генерал Кутепов, командувач Добровольчої армії генерал-лейтенант Май-Маєвський і, нарешті, – управління військового і морського духовенства денікінської армії.

Отож, священнослужителі білогвардійської армії, виконуючи духовні потреби вели й агітаційно-пропагандистську роботу. Вони співпрацювали з інформаційно-пропагандистським органом Збройних сил півдня Росії – Освідомлювальним агентством (ОСВАГ), що мало на меті інформувати населення про сутність і завдання білого руху, його становище, пропагувати діяльність героїв цього руху, поширювати інформацію про дії супротивників тощо. Почесний голова ВВЦУ – митрополит Антоній організував під своїм головуванням “Комітет антибільшовицької пропаганди” [12, с.5; 1, с.20].

Фактів, що ілюструють конкретні прояви, мотиви та обставини зв’язку православного духовенства з білим рухом, чимало. 19 липня 1919 р. до канцелярії протопресвітера військового і морського духовенства звернувся благочинний 3-ї округи церков Павлоградського повіту Катеринославської єпархії священик Володимир Попов. Він прохав зазначену канцелярію поінформувати його про умови прийому й служби полкових священників Добровольчої армії. Це прохання благочинний сформулював “у зв’язку з тим, що деякі священники округи бажають вступити до Добровольчої армії” [Цит за: 1, с.58].

Навряд чи страхом, а скоріше ідейними переконаннями, співзвучними настроям і переконанням білогвардійців, а також дієвістю церковної дисципліни можна пояснити факт збирання і подання до ВВЦУ вищим духовенством, а за ланцюгом – і його підлеглими, інформації про події в тилу Добровольчої армії. Важливість оцінки загрози Добровольчій армії в Україні, що виходила з тилу, підкреслював сам генерал Денікін. Під час перебування в Катеринославі, у промові, зверненій до козаків, він сказав: “Нам не страшна та Червона армія, яка стоїть на фронті, нам страшна армія, що стоїть у тилу” [13, с.1-2]. Свого часу, досліджуючи ставлення церкви до національного питання, Л. Корнієнко повідомляв про підготовку Веніаміном (Федченковим) – єпископом Севастопольським “Доповідної записки про спостереження в тилу Російської армії”, яка мала розвідувальний характер і виявилась неабияк цінною для білої армії. Про цю важливість документа свідчить резолюція, зроблена на ньому О.В. Кривошеїним – головою уряду Півдня

Росії і помічником головнокомандуючого генерала П.М. Врангеля. Прочитуємо текст цієї резолюції: "Прочитав з глибоким зацікавленням, гарячим співчуттям, великою повчальністю. Прийміть, шановний владико, щиро мою подяку" [Цит. за: 5, с.38].

Занепокоєння білогвардійців станом тилу свідчило про постійні загрози, які створював український повстанський рух. Активним його осередком стала територія Південної України з центром у Гуляйполі, де з 1918 р. розгортав свою боротьбу проти окупантів селянський ватажок Нестор Махно. Спочатку він спрямовував діяльність проти австро-німецьких військ, потім – проти білих та червоних, періодично вступаючи з ними у союзні відносини, керуючись своїми пріоритетами під анархістськими гаслами. Його озброєні мобільні загони швидко переросли в Повстанську армію, яка завдавала несподіваних і дошкульних ударів білогвардійцям. Долаючи величезні відстані, махновці вихром влітали в міста і села, знищували збройні формування неприятелів, вчиняли революційні суди над противниками, до числа яких потрапляло й духовенство, грабували церковне майно. Катеринослав, Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь неодноразово ставали маршрутами нових рейдів і перемог махновців. Попри відомі факти негативного ставлення махновців до священиків і церкви як суспільного інституту, що були наслідком своєрідного симбіозу революційно-анархістської теорії і соціального радикалізму учасників повстанського руху, у ньому віддзеркалювалася традиційна селянська релігійність. Автори нарисів історії Запорізької єпархії, покликуючись на авторитет дослідника махновського руху В. Чопа, стверджують про еволюцію ставлення махновців до релігії та церкви. У жовтні 1920 р., тобто у час боротьби на території Північної Таврії, Херсонщини, Катеринославщини та Донбасу проти барона Врангеля, Гуляйпільська рада на вимогу Н. Махна прийняла ухвалу про поновлення викладання Закону Божого у навчальних закладах. Н. Махно давав розпорядження про видачу коштів на будівництво і ремонт православних храмів, захищав священиків від самосудів і грабувань, розраховуючи на підтримку ними ідей анархізму [14, с.365].

Отже, для контролю над тилом, у якому вирував повстанський рух, білогвардійці ангажували не тільки управління військового і морського духовенства, а й єпархіальну владу підконтрольних територій. З огляду на політичну неоднорідність суспільства, вони мали достатньо підстав для проведення успішної роботи у цьому напрямку.

На підтримку духовенством України білого руху суттєво вплинула радянська влада, встановлення якої, подібно до білого руху, почалося на початку 1919 р., але не з південно-східної, а з північно-східної частини території України – Харкова. Її утвердження супроводжувалося войовничим наступом на церкву, підривом її державно-суспільного статусу, обмеженням і утиском прав духовних осіб. Цей наступ був настільки сильним, що спричиняв політичну опозицію більшовикам. За умови присутності білогвардійців опозиційність церкви набувала відповідного ідейного забарвлення. Оскільки у цей час на Півдні та Сході України влада Директорії УНР вже не поширювалася, українські національно-державні форми опору виявилися слабкішими й не створили реальної альтернативи більшовикам та денікінцям. Останні гостро конкурували між собою. Для усвідомлення цього факту варто пригадати, що у січні 1919 р. більшовицький уряд України прийняв Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, прототипом якого був декрет з аналогічною назвою, прийнятий Раднаркомом РСФРР у 1918 р. Цей декрет активно впроваджувався в життя низовим радянським апаратом на захопленій більшовиками території у переддень білогвардійської агресії. Численні документи місцевих органів влади – ревкомів, сільрад, волосних і повітових виконкомів, їхніх відділів народної освіти тощо – Таврійської й Катеринославської губерній за березень-квітень 1919 р., вимагали виконання приписів цих радянських декретів та підзаконних щодо них актів. Закликаючи до "точного виконання" декретів і інструкцій, погрожуючи за невиконання трибуналом, радянська влада виштовхувала духовенство у стан Денікіна, а потім – і Врангеля. У числі радянських політичних подразників православного духовенства варто пригадати й інші акти. Скажімо, в останні дні березня 1919 р. всі сільські ревкоми Молочанської волості отримали розпорядження, яке йшло з повітового центру – Бердянська, а йому – з губерньського, про недопущення до складу ревкомів "монахів та духовних служителів церкви і релігійних культів". Останні називалися поряд з "особами, які застосовують найману працю з метою отримання вигоди". При наближенні Денікіна більшовики почали записувати священнослужителів у тилове ополчення нарівні з тими ж "нетрудовими", "експлуататорськими елементами". Про це, зокрема, повідомляє наказ Мелітопольського повітового військового комісаріату від 30 травня 1919 р. [15, арк.3]. Спроби віруючих заступитися за своїх батюшок мало що давали. У свою чергу, вони ставали приводом для втручання у цю справу Особливої комісії з відтермінувань і відряджень при штабі Реввійськради. Події такого роду відбувалися у період високої активізації денікінського руху. Тому згадана Особлива комісія 7 червня 1919 р. підкреслювала, що без санкції повітових виконкомів вона не буде розглядати жодного клопотання віруючих про залишення духовних осіб на своїх парафіях, які підлягали мобілізації [16, арк.3]. Таким чином, безодня, що пролягала між більшовиками і церквою, вимушено формувала союз церкви з білогвардійським режимом.

Яскравими проявами цього зв'язку були поширені явища організації збору коштів на користь Товариства "Білого хреста" у час активного просування білогвардійців по Україні. Так, наприклад, за період з 6 серпня по 2 вересня 1919 р. в 11 церквах 1-го благочинія Олександрівського повіту "на користь товариства "Білого Хреста" допомоги сім'ям добровольців-офіцерів і козаків" зібрали 476 руб. 18 коп. [17, арк.1–11]. Це при тому, що у тих же церквах за все перше півріччя 1919 р. під час традиційних за часів війни зборів "на хворих і поранених воїнів" було зібрано лише 64 руб 88 коп. [18, арк.147-154].

Репортуючи про зібрані кошти, священик Володимирської церкви при станції Софіївка Симеон Олефір писав благочинному, що з 65 рублів, зібраних на користь товариства "Білого Хреста", 20 жертвуються ним особисто, а 5 руб. – псаломщиком Андріаном Олефіром, на утримання їдальні Добровольчої армії [19,

арк. 2]. Документ показує, що гроші передавалися по інстанції, через благочинного, а ця акція мала масовий характер.

Відновлення денікінцями основ старої системи місцевого врядування, відновлювало в ній позиції духовенства, яке виконувало державницькі функції. Так, скажімо, священник Успенської церкви с. Андріївки Олександрівського повіту Катеринославської губернії 27, 30 листопада і 5 грудня 1919 р. видавав селянам довідки про народження, засвідчував своїм підписом і церковною печаткою списки селян, які підлягали мобілізації [20, арк.28-30].

Витіснення денікінців більшовиками знову підірвало позиції церкви, і формувало невдоволення у її середовищі. Скажімо, інструктори Бердянського повітревкому, відряджені до волосних ревкомів, 28 квітня 1920 р. повідомили про здійснену передачу справ реєстрації актів громадянського стану від церков підвідділам ЗАГС волревкомів, передачу церковних архівів, і, одночасно, констатували факт ведення контрреволюційної пропаганди священником с. Обіточного [21, арк.91-91зв.]. 6 червня 1920 р. в с. Терпіння Мелітопольського повіту відбулося слухання кримінальної справи зі звинувачення громадян у належності до контрреволюційної організації “За Росію”. Серед звинувачених і засуджених до розстрілу був священник названого села Шишацький [22]. Варто зазначити, що національний склад населення цього села був переважно російським. Село Терпіння було засноване на межі XVIII–XIX ст. російськими духоборами. Воно зберігало відповідну мовно-культурну ідентичність, хоча у релігійному відношенні його жителі вже в XIX ст. прийняли православну віру у її офіційних формах.

Отож, позбавлення православної церкви традиційного державно-суспільного статусу більшовиками формувало основу для підтримки діячами церкви антирадянських опозиційних сил, навіть якщо ці сили не завжди відповідали ідейним уподобанням духовенства та віруючих. Конфлікт, внесений більшовиками, був надто глибоким, він мав системний характер. Тому з новим наступом білогвардійців, очолених генералом П.М. Врангелем, спостерігалася його підтримка з боку церкви.

Глибочинь спільних переконань, замішаних на російській національній ідеї та ототожнення бійців Збройних сил Півдня Росії з істинними православними оберталася тим, що добровольці не тільки знаходили прихисток у монастирях, а й використовували ці монастирі як свої форпости. Журнал “Революция и церковь” за 1919 р. повідомляв, що в Севастополі у червні місяці 1919 р. було заарештовано кількох ченців на чолі з єпископом Веніаміном за те, що вони переховували в монастирях білогвардійських офіцерів та вели широку контрреволюційну діяльність [23, с.54]. Цей факт намагалася широко використати у своїх цілях радянська преса в Україні [24].

16 грудня 1919 р. підрозділи 41-ї дивізії Червоної Армії під командуванням Сабліна вибили зі Святогірського монастиря білогвардійців і ченців, які затримували наступ, ведучи обстріл з кулеметів, встановлених у крейдяній церкві [6, с.38]. Були випадки, коли після відступу білогвардійців у монастирях знаходили зброю. Зокрема, у Михайлівському монастирі м. Києва міліція вилучила 4 пуди динаміту, гвинтівки та патрони [25, с.51-52]. Весною 1920 р. у боях під Перекопом червоні козаки захопили двох священників, одного – на мотоциклі з встановленим кулеметом, іншого – у танку. У вересні 1920 р. під час відступу третього батальйону Каспійського морського полку із села Крестовки поблизу Маріуполя матросів цієї частини було обстріляно з кулеметів із-за кладовищених пам'ятників. За кулеметників були два священники та дяк [26, с.13-14]. Таких фактів чимало. Їх ретельно збирала радянська історіографія [Див., напр.: 27, с.53; 28, с.154; 29, с.38].

Вищенаведене свідчить, що церковні, військові та державні лідери російського національного антибільшовицького руху демонстрували спільність ідейних засад і практичну взаємодію. Це проявлялося як у підходах до оцінки суспільної ситуації, так і у формах, методах впливу на суспільство. Пастирські збори духовенства м. Одеси, що відбулися 16 вересня 1919 р., листовно засвідчили генералу Денікіну свою готовність “прикласти всіх своїх сил на користь великого й святого діла збирання і відтворення великої єдиної і неділимої Росії (підкреслення наше – О.І.), що його робить Добровольча армія, щоб осяяти його негаснучим світлом божественної істини” [Цит. за: 1, с.24]. Листа з такими рядками за підписом протоієрея Шарова духовенство Одеси писало з приводу бажання перебрати під свій контроль друкарню, що розміщувалася у будинку Покровської церкви. У період революційних змін вона неодноразово переходила з рук в руки до протилежних політичних сил. Претендуючи на повернення друкарні, церковні діячі одночасно висловлювали свою готовність ідейно підтримувати білогвардійський рух.

Спільна ідеологічна та світоглядна спрямованість дій учасників білого руху з православним проросійським духовенством проявилася низкою постанов ВВЦУ щодо відновлення ролі православної церкви у її традиційному за часів імперії статусі. Постанова ВВЦУ від 31 червня 1919 р. зазначала про необхідність неодмінного застосування “найрішучіших заходів до найкращої постави по всіх школах обов'язкового викладання Закону Божого” [1, с.24-25].

Ефективність усіх цих заходів мала забезпечити розбудова на територіях, зайнятих білогвардійцями, своєї системи освіти. Ще 22 лютого 1919 р. генерал Денікін запровадив “Штат Канцелярії Тимчасового Управління справами Народної Освіти” [30, с.197]. Велика відозва ВВЦУ від 2 вересня 1919 р., звернена до молоді, закликала учнів до самодіяльності у дусі “релігійно-морального світогляду”. Пропонувалося організувати “християнські братства учнів”, які б ефективно протидіяли революції, що називалася гідру [1, с.25].

Російська окупаційна влада намагалася реанімувати стару духовну освіту, здійснюючи це через систему єпархіального управління, яке не було знищене радянською владою в силу декларованого нею відокремлення церкви від держави. Зокрема, 14 серпня 1919 р. Катеринославська єпархіальна рада циркулярно розіслала наказ благочинним усієї єпархії, спонукаючи їх “стягнути найенергійнішим способом з

церков належні від них внески на утримання духовно-навчальних закладів єпархії” [31, арк.4]. Передбачалося, що ці внески дадуть змогу правлінням і радам духовно-навчальних закладів нормально розпочати навчальний рік, зокрема, як зазначалося в наказі, дозволять прийняти в училища сиріт. Традиційна гуманітарна складова цих заходів підносила вагомість проекту поновлення системи духовної освіти, зруйнованої більшовиками.

Активізували роботу законовчительські комітети, пов'язуючи свою перспективу з очікуваним загальним відродженням церковного життя.

26 серпня 1919 р. Катеринославський єпархіальний законовчительський комітет розіслав по всій єпархії листи з повідомленням про проведення з'їзду законовчителів під час єпархіального з'їзду духовенства і мирян, робота якого передбачалася рівно через місяць [31, арк.6-6зв.].

Згаданий єпархіальний з'їзд мав розглянути низку принципів для церкви питань. Серед них – і питання про утримання священнослужителів [31, арк.7]. У підготовчу роботу з формування назрілих питань традиційно втягувалось духовенство та віруючі всіх округів [31, арк. 3].

Таким чином, в умовах постбільшовицької білогвардійської присутності місцеве церковне життя поверталось у звичне русло. Ця обставина не могла не тішити значну частину духовенства та віруючих, формуючи лояльність і заохочуючи до співпраці з білим рухом. Сам факт реставрації російських форм, який ніс у собі обіцяний спокій і стабільність, відсував на другий план гострі національно-демократичні проблеми церковного життя, що були поставлені, але так і не розв'язані українською революцією.

Хоча слід розуміти, що не все церковне середовище окупованих білогвардійцями областей було позитивно до них налаштоване, а навіть відносний позитив чи нейтральність не були постійними. Рівнозначно схвальної оцінки діям білогвардійців серед духовенства годі було очікувати.

Зокрема, у час проголошеного Денікіним “походу на Москву”, коли з півдня на північ України посунули не тільки білогвардійські війська, а й їхні тили, Катеринославський архієпископ Агапіт закликав єпархіальну раду: “Оголосити через отців благочинних по єпархії, що я рішуче забороняю ієромонахам та іноєпархіальним священникам здійснювати богослужіння і треби в парафіях ввіреної мені єпархії без особливого на всякий окремих випадок виданого посвідчення за моїм власноручним підписом” [30, арк.5]. Такий заклик, що пролунав відповідним указом Катеринославської єпархіальної ради 31 червня 1919 р., очевидно, був спрямований і проти тих духовних осіб, які перебували у складі Денікінської армії та мали претензії на поширення свого контролю над територією, зайнятою Збройними силами Півдня Росії. У зв'язку з цим фактом наведемо інший – у серпні 1919 р. у станиці Іловлинській заарештували агітатора-ченця з мандатом за підписом генерала Кутепова і настоятеля монастиря Андрія Задонського. У мандаті зазначалося: “Пропонується всім священнослужителям і настоятелям церков православних допомагати братові ієромонахові Сидорові організувати в захоплених більшовиками станицях комітети вигублення вищезгаданих боговідступників і давати всілякі відомості та повідомляти про розташування війська супротивного” [26, с.15]. Наведений факт свідчить про небезпідставність думки про залучення духовенства до агітаційної роботи на користь білогвардійців, як і побоювань архієпископа Агапіта, що діяльність подібних духовних осіб не буде сприяти заспокоєнню суперечностей у церковно-суспільному середовищі.

Слід розуміти, що викладання Закону Божого і відновлення роботи духовних навчальних закладів, закритих більшовиками, відбувалося за програмами і приписами Російської православної церкви, керівництво якої не допускало впровадження у церковне життя українських національних форм і традицій, питання про які під час революції боліло заострилися. Не йшлося про застосування української мови у церковному вжитку та при викладанні морально-духовних предметів у навчальних закладах. З цього випливало, що православне духовенство, яке перебувало у складі Добровольчої армії та чимало з тих, хто знаходився на захопленій нею території, готові були приймати білогвардійську версію національної культури. Коли в окупованому Олександрівську, місцева російськомовна газета “Александровский телеграф” повідомила про святкування “липневого вечора на користь Добровольчої армії” і прикрашення “національними прапорами кіосків”, то під цим слід розуміти не українську, а російську національну символіку [32, с.7]. Це відбувалося у той самий час, коли українське суспільство збурило наказ командуючого Добрармією, Главноначальствующого Катеринославською, Харківською, Курською і Полтавською губернією генерал-лейтенанта В.З. Май-Маєвського (3 серпня 1919 р.) “про малоросійську мову”. Згідно з цим наказом викладання в державних навчальних закладах українською мовою заборонялося. Скасовувалося викладання українознавства – історії та географії України. Не допускалося надання кредитів навчальним закладам з українською мовою навчання. Можливість відкриття приватних українських шкіл залишалася формальністю, оскільки на жодну з них не було дано дозволу [33, с.173–174]. Подібне “торжество російської культури” на захоплених добровольцями територіях зовсім не означало, що такий хід подій відображає настрої всього суспільства, й серед нього – всього духовенства. Після оголошення згаданого наказу українські культурно-освітні організації України подали до Головного Командування Добровольчої армії “Меморандум з питання про українську школу”. У цьому меморандумі, серед іншого, згадувалися факти викладання українською мовою та українознавчих дисциплін в церковних і державних навчальних закладах за ініціативами церковних з'їздів та дозволами Синоду у дореволюційний період. Автори меморандуму закликали відновити рівність шкіл з викладанням російською та українською мовами та припинення переслідувань українських громадських, кооперативних і професійних організацій [33, с.179–184]. Численні факти того часу свідчили й про активну участь частини православного духовенства в українських національних проектах державного будівництва, які намагалася реалізувати Директорія УНР, що контролювала частину Правобережної України. Хоча і на її території знаходилися церковні сили, що протидіяли українським національним проектам.

Проросійські національно-політичні переконання духовенства у складі учасників бою руху мали бути настільки глибокими й непохитними, що могли дисонувати християнським почуттям. За даними вищезгаданого радянського дослідника Л. Корнієнка, у березні 1919 р. в районі станиці Нагаївської білі козаки вбили 27 полонених червоноармійців. За його твердженням, “розстрілом керував піп Грішман Фома”. Далі автор повідомляв, що цей священик передавав генералові Шкуро списки селян запідозрених у співчутті більшовикам [5, с.33].

Таким чином, підтримка частиною православного духовенства російських білогвардійців пояснювалася ідейними мотивами. В цих ідеях переплелися почуття російської національної ідентичності, відрази до українських національних ідеалів, непримиренності з рецептами соціальної революції, надто – у їх більшовицьких інтерпретаціях.

Але серед тих, хто підтримував російську білогвардійщину, було й чимало тих, хто робив це під впливом обставин, примусу, загрози життю чи інших можливих наслідків по відношенню до себе та близьких. Запорізький губернський революційний трибунал незабаром після розгрому білогвардійців встановив факт урочистої зустрічі Добровольчої армії священиком міста Токмака Миколаєм Уловичем [34, арк.134]. Здавалося б, цей факт промовисто свідчить про ідейні мотиви організатора зустрічі. Проте, за свідченнями самого священика, його промова була виголошена за наказом коменданта міста. Він пояснював: “Ця пропозиція у мене викликала невдоволення, оскільки я мав би говорити вітальну промову владі, до якої я зовсім безпристрасний і для мене вона байдужа” (з російської – О.І.) [34, арк.134]. Вдруге священиком довелося говорити промову в церкві через кілька місяців. На цей раз – за наказом властей барона Врангеля: “Мені наказано було сказати промову про мобілізацію... Коли я після промови повернувся до вівтаря, до мене підійшли два генерали, які стояли на амвоні і один з них з докором почав говорити, що вони очікували від мене не такої промови” (з російської – О.І.) [34, арк.134].

Покажемо, на наш погляд, є й інший факт, пов’язаний з приговором Реввійськтрибуналу при 3-ій стрілецькій дивізії у справі священика с. Нижні Сірогози В.Ф. Корчак-Чепурковського від 16 листопада 1920 р. Цього священика, якому на той час виповнилося 44 роки і який походив з м. Костянтинограда Полтавської губернії, звинуватили у зберіганні білогвардійської літератури, отриманої від білогвардійського полковника для поширення у церкві серед молільників. Проте, як було доведено, священик не поширював білогвардійської агітації, а зберігав її вдома й використовував в якості паперу для обгортки [35, арк.75, 81 зв.; 36, арк.6]. Всі ці факти стверджують тезу про глибоку неоднорідність церковного середовища в питанні підтримки білогвардійців.

Керуючись християнським обов’язком, священики неодноразово підіймали клопотання перед військовим начальством Добровольчої армії про полегшення участі та звільнення заарештованих, сприяючи примиренню. Такі явища були масовими, про що свідчить лист начальника контр-розвідального відділення Добровольчої армії у місті Олександрівську та повіті до волосних старшин. З нього дізнаємося, що позиція духовенства навряд чи імпонувала білогвардійцям. Згаданий начальник контррозвідки писав: “клопотання останніх (духовенства та вчителів. – О.І.), порушуючи нормальний хід дізнання у справах заарештованих, затримують це дізнання, тим самим збільшуючи терміни попереднього ув’язнення...” [37, арк.34]. Автори книги нарисів історії Запорізької єпархії, покликуючись на щоденникові записи селянина с. Мала Білозерка Василя Рубеля, змальовують яскравий епізод заступництва місцевого священика перед білогвардійцями, які готували страту заарештованих поблизу церкви [14, с.363-364]. Переборюючи страх і наражаючись на небезпеку, духовні особи все ж здійснювали цю гуманістичну місію.

Навряд чи позитивно сприймалася денікінцями й неспроможність багатьох парафіяльних церков у повному обсязі сплачувати свої збори та податки, від яких залежало нормальне функціонування місцевих земських установ. Але це залишалось фактом, який вони мусили приймати. Так, з листування між Бердянською повітовою земською управою і Ново-Василівським волосним правлінням за 2–5 грудня 1919 р. дізнаємося, що за часів денікінщини місцевий церковний причет так і не сплатив зборів із землі за 1918 р. на суму 605 руб. 72 коп. та за 1919 р. на суму 2 177 руб 57 коп. [38, арк.7-8].

Врешті, церква мала свої матеріальні інтереси і вони далеко не завжди співпадали з політикою і практикою білогвардійців. Як зазначав радянський дослідник Я. Шипов, у питанні про свої земельні володіння церква виявилася навіть більш консервативною, ніж сам Врангель, який здавався їй занадто лівим і поступливим [39, с.IV]. За цими суперечностями стояли суперечності між малоземельним і безземельним селянством та землевласниками, серед яких була й церква. Як відомо, під впливом соціальної революції питання експропріації церковних земель надзвичайно загострилося. Газета “Южные Ведомости”, що видавалася в Сімферополі, писала у 1920 р., що селянство не схвалює факт невідчуження монастирських і вакуфних земель: “Є монастирі, при яких 40 000 десятин землі, що здавна орендується селянами” [39, с.14]. Очевидно, що мова йшла про Свято-Григоріївський Бізюков монастир на Херсонщині, розмір землеволодінь якого становив близьку до зазначеної площу. П.М. Врангель не міг відсахнутися від цього питання. Між тим, церковне керівництво в особі ВВЦУ ще з часів Денікіна пропагувало думку про недоречність секуляризації церковних та монастирських земель. Наприклад, член ВВЦУ проф. П.В. Верховської присвятив обґрунтуванню цієї думки окрему статтю у листопадовому номері “Церковные Ведомости”, резюмуючи: “Було б великою помилкою поспішати з відібранням церковних земель раніш, а ніж Всеросійський Церковний Собор не висловиться, в якому обсязі це можна було б зробити...” [40, с.160; 41, арк.57]. Такі суперечності хоча й не були основними у відносинах між урядовими та церковними колами за часів білогвардійської окупації України, та все ж впливали на подальшу поляризацію суспільно-політичних настроїв у її церковному середовищі протягом усього часу білогвардійської присутності.

Водночас неоднорідним було й те церковне середовище, яке підтримувало більшість проектів білогвардійців на українських теренах. Особливу увагу привертала до себе постать протоієрея Володимира Востокова, який відзначався крайніми монархічними поглядами. Ще беручи участь у визначенні питань про керівний орган духовенства на зайнятих денікінцями територіях, він виступив проти всілякого колегіального устрою вищої церковної влади на півдні: “Рухають прогрес особи – не колективи” [42, с.35-36]. Згодом, о. Востоков виступив засновником “Братства святого животворящего Христа”, до якого ВВЦУ віднеслось негативно, не затвердивши його статуту. Навіть А.І. Денікін заявив, що лозунги цього братства подібні до організацій старої чорносотенної Росії, що закликали: “Бий жидів, спасай Росію” [43, с.84]. Талановитий і невтомний оратор, він здобув собі “славу” відвертими погромними проповідями. Газета Бориса Суворіна “Время”, так репрезентувала одну з лекцій отця Володимира: “У середу 19 серпня о 8 1/2 вечора в театрі “Баян” членом Всеросійського Церковного Собору прот. В.Г. Востоковим буде прочитано лекцію “Дві Голгофи”, – історична в Єрусалимі і сучасна в Росії” [44]. Очевидно, що підкреслення членства о. Востокова на соборі та пояснення паралелей з сучасною Росією були ідейно-пропагандистськими засобами впливу на суспільні настрої. Кожна його проповідь закінчувалась закликом рятувати Росію, – писали згодом недавні противники [45, с.14]. У отця Володимира було чимало прихильників і послідовників. Разом з протоієреєм С.М. Булгаковим за редакцією колишнього професора духовної академії Малахова з благословення єпископа Веніаміна у Севастополі виходила газета “Святая Русь”, що пропагувала праві політичні погляди [26, с.13]. У відповідь на поширення небажаної інформації, що породжувала національні конфлікти, міська дума м. Сімферополя змушена була ухвалити рішення про необхідність припинення погромної церковної агітації, а Врангель – видати наказ з погрозою піддавати заслання тих, “хто розпалює національну ворожнечу” [43, с.49]. Незадовго до розгрому Врангеля протоієрей Востоков пропонував організувати хресний хід з Керчі до Феодосії, Сімферополя, а далі – через лінію фронту – до Москви, що мав очевидну політичну спрямованість. Нездійсненність цього плану севастопольський єпископ Веніамін назвав “святою мрією” [5, с.39].

Проте, не дивлячись на розбіжності у побудові “ нової Росії”, вони, у своїй основі, були російськими, а не українськими національно-державними та національно-церковними проектами. Тому їх існування принципово не знімало українсько-російських суперечностей.

Чим глибше відбувалося проникнення білогвардійців в Україну і чим тривалішою була присутність російських окупаційних властей в Україні, тим сильніше наростав спротив проти їхніх великодержавних ініціатив.

Виразніше організаційно оформлювалася та частина духовенства, яка відстоювала українські, всупереч російським, національні ідеали, бачачи своє майбутнє разом з українським народом. Нижчі прошарки ієрархії – рядове духовенство – у порівнянні з архієреями були менш пронизані зв'язками з колишнім монархічним російським режимом і постмонархічною російською владою. Вони були більш готовими до конструктивної взаємодії з українськими національно-політичними силами. Невипадково катеринославський архієпископ Агапіт під час встановлення влади Директорії у м. Києві урочисто вітав її разом з київським духовенством, як усоблення надій на встановлення миру і справедливості в Україні. 19 грудня 1918 р. на Софійській площі він очолив відправу урочистої молебні, під час якого було проголошено вічну пам'ять усім воякам, які поклали свої голови за Україну, та багатоліттю українському воїнству [46, с.12].

Один із засновників і лідерів партії октябристів, перший голова Тимчасового уряду М.В. Родзянко, який знаходився при Добровольчій армії, у записці до А.І. Денікіна звинувачував поголовно все українське духовенство на чолі з архієпископом Агапітом у тому, що воно бореться проти Добровольчої армії. Родзянко пропонував видалити за межі Катеринославської губернії Агапіта і його сподвижників як натхненників петлюрівщини [47, с.243]. Архієпископові не вдалося уникнути покарань.

Духovenство, яке підтримувало український визвольний рух або демонструвало свої українські національні ідеали, зазнало не тільки звинувачень, а й переслідувань. ВВЦУ організувало судовий процес над архієпископом Агапітом. 27 листопада 1919 р. суд з 12-ти єпископів визнав його винним у скоєнні низки злочинів, серед яких фігурували “стосунки з ворогами Росії, тобто з Петлюрою” [48]. Засобом покарання йому визначили відправку в Георгіївський монастир Таврійської єпархії [49, с.377–378]. Заслання до цього монастиря, що перебував у віданні архієпископа Димитрія (Абашидзе), товариша по академії і друга Агапіта, протопресвітер Г.І. Шавельський зле порівнював із вигнанням kota до погребя, де жила величезна кількість пацюків. Він писав, що цей монастир – один із найкращих і найбагатших монастирів Криму, додаючи, що незабаром архієпископ Агапіт “був возведений своїм покровителям у настоятелі цього монастиря”. Зв'язок між двома згаданими ієрархами, як і оцінки їх діяльності протопресвітером Г.І. Шавельським показують існування дуже непростих відносин у середовищі вищого духовенства в білогвардійському тилу та відносин духовенства з вищою церковною і військовою владою. Якщо не національні, то, принаймні, корпоративні інтереси представників духовного стану, які раніше входили до складу автономної Української православної церкви, були фактом.

Ставлення духовенства України до білогвардійців, як вже зазначалося, формували не тільки ідейні настрої, усталені зв'язки, а й конкретні дії російських інтервентів. Часто вони були далекими від декларованих християнських ідеалів. Білогвардійський режим не приймав інакшумства, був безкомпромісний до політичних ворогів та сповнений пороків російського суспільства, розбурханого революцією.

Широко відомий факт покарання через повішення, застосований денікінцями до священника Олексія Калабухова, який виступив за союз Кубані з Україною. Ця подія відбулася у листопаді 1919 р. в Катеринодарі. Її резонанс викликав різкий осуд серед багатьох учасників білого руху і, навіть, як пишуть у

літературі, став однією з причин, за якою кубанське козацтво відмовилось підтримувати Денікіна, що сприяло розгрому його армії червоними [14, с.363].

Після захоплення денікінцями Києва духовенство, очолюване митрополитом Антонієм (Храповицьким) відчувало підтримку, здатну придушити український церковно-визвольний рух, що набував все виразніших форм. Нагадаємо, що з весни 1919 р. – напередодні захоплення Києва білогвардійцями, – у місті розгортали діяльність релігійні громади, засновані на принципах відродження давніх українських традицій. Ці громади впроваджували українську мову в церковну, в тому числі й богослужбову, практику, проголошували свою відданість ідеям соборного управління церковним життям, відокремленості церкви від держави. Зазначені ідеї були відображені в парафіяльних статутах, зареєстрованих органами радянської влади. Першими на згаданих принципах зареєстрували свої релігійні осередки парафіяни при Микільському (Миколаївському військовому) соборі на Печерську, соборі Святого Андрія Первозванного, Софійському соборі на Старому Києві та церкві пророка Іллі.

У травні-червні 1919 р. зазначені громади підняли клопотання перед владою про надання храмів в їхнє користування. Власне перед самим вступом денікінців до Києва місцева влада в особі президії Київського губвиконкому, 10 липня дозволила “передачу майна створеним громадам”.

У першому з вищезазначених храмів – Микільському соборі, – 22 травня 1919 р. відбулась перша служба Бога з вживанням української мови. Відправа проходила при масовій участі народу, що заповнив не тільки увесь собор, але й великий майдан навколо нього. Того ж дня до першої української парафії при Микільському соборі записалось кілька тисяч чоловік. Вже 12 липня – теж з надзвичайною урочистістю, – була відправлена служба Бога в Софійському соборі. А 23 липня там же вперше відправлено літургію повністю українською мовою [50, с.88].

Єпископат РПЦ намагався обстоювати незаконність рішень про передачу храмів православним громадам, що впроваджували у церковне життя українські національні традиції. Зокрема, керуючий Київською єпархією єпископ Черкаський Назарій (Блінов) у середині 1919 р. апелював безпосередньо до голови Раднаркому, вимагаючи переглянути справи про передачу храмів. Проте заняття Києва білогвардійцями зробило непотрібним такий перегляд. Проросійськи орієнтований єпископат отримав беззаперечну підтримку.

Із поверненням з військами Денікіна митрополита Антонія до Києва, серед перших заходів керованої ним єпархіальної влади було припинення всіх новацій в православній церкві, які відбулися за часів Директорії та Радянської влади. Духовною консисторією було розіслано до благочинних вказівку про неприпустимість проведення богослужінь з українською мовою. Приписувалось повернутись до церковного листування російською мовою. Вимагалось, аби на всіх службах поминали “Богохранимую Державу Російську, еє Верховного вождя Колчака с градоправителями и христоробивое воинство” [Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. - Київ-Львів, 1923. - Т.ІІ. - Кн. V. 1917–1923. – С. 237]. Було створено спеціальну слідчу комісію для розгляду справ національно орієнтованого українського духовенства, котре звинувачували “у захопленні київських храмів” [51, с.238]. На тринадцять київських священників – клір Спілки українських православних парафій – наклали заборону у служінні. Неприсутнього на той час у Києві протоієрея В.К. Липківського, який провів перше богослужіння українською мовою у Микільському соборі, – митрополит Антоній заочно віддав під суд. Самі парафії, що були засновані весною-влітку 1919 р. на засадах національно реформованої православної церкви, ліквідувалися. При цьому митрополит Антоній особисто звертався до Київського губернатора за допомогою у відібранні ключів від Андріївського храму у громади, що постала “без благоговення і всупереч волі єпископської влади” [52, арк.1]. Серед віруючих та духовенства денікінці провели арешти [51, с.238]. Такою ситуація залишалася до вигнання денікінців.

Захоплення Добровольчою армією Полтави так само нав'язувало проросійські настрої церковному середовищу єпархії. З ув'язнення звільнили єпархіального архієрея Феофана (Бистрова), відомого своєю антиукраїнською позицією. Його українофобію ілюструє дрібний епізод часів Директорії, який переповів схимонах Єпіфаній (О.А. Чернов) – емігрант (емігрував 1919 р. з Білою армією), вихованець Новочеркаського Донського кадетського корпусу, онук російського генерала Чернова, син козацького полковника, що ніс службу при царському дворі [53]. У дослідженні “Життя святителя. Феофан, архієпископ Полтавський і Переяславський”, чернець пише, що архієпископ Феофан відмовився служити урочисту панахиду по гетьманові Івану Мазепі на вимогу українських властей [54]. Сам по собі цей факт ілюструє позицію, прикриту фразами про неканонічність подібного дійства, висловлену ієрархом (уродженець Санкт-Петербурзької губернії, колишній ректор Санкт-Петербурзької духовної академії, особа, наближена до царської сім'ї, що сприяла злету популярності Г. Распутіна [55]. Як показали подальші події, діяльністю архієпископа Феофана було вкрай невдоволене Полтавське Українське Церковне Братство, що ставило за мету “відродження традицій старої народної Української церкви на Полтавщині і проведення в сучасному церковному житті апостольського принципу соборності”. Рада братства критикувала архієпископа Феофана за непастирську поведінку, називаючи його “найманцем” [56, с.187-188, 260].

Активізувалися проросійські церковні сили м. Харкова. Газета “Наша жизнь” повідомляла про хресні ходи, подячні молебні і панахиди, влаштовані у місті з приходом денікінців. Об'єднане правління церковнопарафіяльних рад Харкова запрошувало все населення міста і околиць прийняти участь в урочистій зустрічі “вступу в Харків доблесної Добровольчої армії, яка мужньо рухається до Москви, центру Росії” [57, с.39]. Російський централізм цього заклик очевидний.

Коли ситуація на білогвардійському фронті погіршилася, проросійські церковні сили намагалися вселити віру в можливість перемоги російських військових. У листопаді місяці в неділю на Миколаївській площі Харкова провели всенародний молебен про дарування перемоги Добровольчій армії і подолання

ворога. “Настрій тривоги і душевного розтрощення висів над натовпом. Більшість плакала”, – писав кореспондент газети “Русская жизнь”, водночас цементуючи всеросійську ідею: “Віriamo, що Бог жжалиться над нещасним населенням” [57, с.51].

А коли військово-політична ситуація для денікінців стала зовсім плачевною, серед перших біженців, що посунули вглиб їхнього тилу, виявилось немало духовних осіб. Саме з Харкова помітили рух керівного складу єпархії. Протопресвітер Г.І. Шавельський писав: “Ще наша армія була по той бік Білгорода, як до Новочеркаська вже прибув керуючий Харківською єпархією, Мінський архієп[ископ] Григорій (Ярошевський) зі своїми вікаріями: Феодором, Митрофаном і Олексієм. Вірогідно вони першими покинули Харків”, – не без долі іронії зазначив Г.І. Шавельський. Він пригадував, що цим фактом був надзвичай обурений митрополит Антоній (Храповицький) [49, с.383]. Крім цих ієрархів, у денікінському таборі перебував ще й Волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський). У денікінському тилу опинився архієпископ Полтавський Феофан (Бистров), який пізніше разом із єпископом Веніаміном (Федченковим) підтримав обрання Петра Врангеля Головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії. “На Кубані склався великий сонм ієрархів”, – резюмував Г.І. Шавельський. Очевидно, що їхня присутність була неочікуваною й дратувала військове та церковне керівництво. Біженці-архіпастирі, як визнавав протопресвітер військового і морського духовенства, не тільки не вносили заспокоєння, але деякі з них своєю метушливістю і необережними промовами сприяли наростанню паніки. Очевидним полегшенням для білогвардійських керівників стало “перекочування” всіх архієреїв до Новочеркаська, а звідти – на еміграцію.

Російська військова агресія в Україні не давала змоги значній частині духовенства та віруючих задовольняти свої релігійні потреби. Втрата такої можливості, переслідування за національною і політичною ознаками, не тільки сіяли страх, а й спричиняли зростаючий спротив. Послідовники національного реформування Української православної церкви: українізації та організаційного усамостійнення церкви від Москви – автокефалії – отримали в особі білогвардійського руху та російської інтервенції новий подразник, що генерував черговий імпульс руху за українську церковну самостійність.

У 1920 р. із розширенням території, звільненої від білогвардійців Директорією та більшовиками, збільшилася кількість парафій і церковних братств, заснованих на принципах “українізації церкви”. Парафії, подібні за статутами до згаданих київських, заснувалися у Кам’янці-Подільському, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Полтаві. Поширення громад викликало необхідність перетворення Спілки українських православних парафій у всеукраїнську організацію, що і було зроблено. 5 січня 1920 р. статут Всеукраїнської спілки православних парафій зареєстрував Київський губревком [50, с.90]. 27 липня 1920 р., після тимчасової окупації Києва польськими військами, реєстрацію було поновлено. Названий статут так формулював мету спілки: “Всеукраїнська Спілка Православних Парафій засновується з метою об’єднання, координування і спільного підтримання праці українських парафій у справі задоволення ними бажання української людності повсякчасно і в Божих храмах молитися Господу Богу і навчатися справжньому християнському життю, згідно з заповідями Христа Спасителя і наказами святої православної апостольської церкви як старою церковнослов’янською мовою з українською вимовою, так і живою українською мовою, з відновленням у церковно-релігійному вжитку стародавніх звичаїв, обрядів, автокефалії і соборноправності вільної української православної церкви, а також і утворенням, згідно з новими основами загального життя, і закону про відокремлення церкви від держави нового устрою життя православної християнської церкви в душі першого і Божого слова” [58, арк.24].

Примітно, що в умовах ослаблення російської присутності в Україні більшу активність і самостійність у прийнятті рішень та у висловленні ставлення до українського національного церковного руху починають проявляти навіть представники найбільш консервативної частини духовенства – наділені адміністративною владою керівники українських православних єпархій. Так, архієпископ Полтавський Парфеній (Левицький) (українець за походженням, редактор синодального перекладу Євангелія українською мовою, який сприяв національному відродженню церкви) надписав на зареєстрованому статуті полтавського братства: “Благаю Бога, щоб благословив молоде Братство на добру працю на славу Церкви Божої і щастя українського люду” [59, арк.5]. Він же 8 серпня 1920 р. згодився взяти під опіку парафії Всеукраїнської Спілки Православних Парафій, гнані київськими архієреями. У відповідь на поданий йому меморандум про відродження організованих начал національного церковного життя в Україні, підготований керівним органом спілки – Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР) – архієпископ Парфеній поклав резолюцію: “Задля миру церковного і збереження вповні Христового стада, згоджуюсь взяти під свій догляд українські православні парафії, які належать і належатимуть до складу Всеукраїнської Спілки Православних парафій, що заснована в м. Києві” [60, арк.2].

Розгортання національної церковної структури, якою була Спілка українських православних парафій, та послідовне відстоювання її членами українських національних основ оздоровлення церковного життя свідчило про світлі перспективи утвердження української автокефалії.

У той же час протидія рухові за утвердження української автокефалії з боку провідників курсу всеросійської церковної єдності і, насамперед, з боку єпископату, не припинялася. Навесні 1920 р. це призвело до посилення конфронтації. 30 квітня – напередодні вступу до Києва польської армії, – керуючий єпархією єпископ Назарій (Блінов) наклав чергову заборону у священнослуженні духовенству Старокиївської парафії, діючої при храмі святої Софії. Саме там, як зазначали прихильники розбудови української церкви, гуртувались їхні кращі духовні сили і найбільше число парафіян. Заборони були адресовані протоієреям В. Липківському, Н. Шараївському, священникам П. Тарнавському, К. Стеценку, І. Степаненку та диякону О. Дурдуківському [60, арк.2; 61, с.128]. Застосування такої міри аргументувалося непокорю зазначених духовних осіб розпорядженням правлячого архієрея, а також відібранням Києво-

Софійського собору "українцями при сприянні Радянської влади" [62, арк.31зв.]. Як бачимо, противники організованих українських церковних форм кожного разу користалися для свого наступу зовнішніми факторами – приходом білогвардійців або поляків, які мали власні політичні цілі в Україні.

Адміністративна заборона лише поглибила конфлікт. Прихильники незалежності православної церкви в Україні пішли на рішучий крок. 5 травня 1920 р. скликали засідання ВІЦР, на якому більшість промовців висловились за невизнання заборон єпископату [61, с.130]. На користь цієї думки ще на початку засідання зачитали листовну заяву працівників Дніпровського союзу споживчих союзів із 167 підписами, в якій духовенство парафій, що запроваджувало українські національні елементи в організацію парафіяльного життя, закликали не сходити зі своїх позицій.

У результаті обговорення ВПЦР прийняла ухвалу: "Ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причети не повинні виконувати і ні в які стосунки з ними не входить, звертаючись виключно до Всеукраїнської православної церковної Ради... Вважати українську православну церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборноправною" [63, с.68-69; 64, арк.1зв.].

Таким чином, ігнорування провладними церковними силами національних запитів активної частини українського духовенства і віруючих та адміністративні санкції єпископату проти національного реформування церкви спричинили протидію, змусили український національний церковний рух консолідуватися. Парафії, що прагнули дозволу національних церковних реформ в рамках православної церкви, пішли на розрив канонічної підлеглості Московському патріархатові.

Наступного дня ухвалу ВІЦР оголосили парафіянам Старокиївської парафії, а невдовзі листом-відозвоу – віруючим усїєї України.

Привертає увагу адресування цитованої вище постанови ВПЦР.

По-перше, її було адресовано віруючим України (не маючи якихось месіанських претензій на території поза межами українських єпархій). По-друге, полемічною стороною по відношенню до прихильників українських національних церковних реформ виступає вища церковна влада РПЦ в особі її патріарха. Таким чином, прихильники розбудови української церкви не вважали легітимною стороною конфлікту білогвардійське ВВЦУ чи якісь інші церковні структури "Півдня Росії", як себе позиціонували російські інтервенти.

Керуючий Київською єпархією – єпископ Назарій (Блінов) (до речі, росіянин за походженням, з дворянської родини м. Казані, вихованець Костянтинівського військового училища, до прийняття в монастир – вихователь Нижегородського Аракчеєвського корпусу) – сприймався Всеукраїнською православною церковною радою не представником ВВЦУ (яка визнавала його владу на Київській кафедрі), навіть не представником Української автономної церкви (автономію якої російські церковні центри фактично не визнавали), а представником Всеросійського патріарха Тихона.

Не вдаючись у розгляд питання визнання ВВЦУ патріархом Московським та відносин між ними, зазначимо, що патріарх не скасовував свою владу над українськими єпархіями, на території яких поширювався білий рух. Більше того, він зміцнював свою владу над нею. Сучасний історик української церкви та археограф А. Стародуб звертає увагу на призначення патріархом спеціального представника, особисто підзвітного йому, заради посилення канонічного зв'язку України з Москвою. Таким представником був член всеросійського Синоду Смоленський архієпископ Феодосій (Федосієв) [65, с.205]. У 1919 р. його ж було призначено тимчасово керуючим Одеською єпархією. Проте найважливішим централізаційним заходом патріарха, як вважає українська дослідниця Т. Євсєєва, покликуючись на авторитетну думку священника РПЦ Г. Митрофанова, був дозвіл єпископам українських єпархій "звертатися безпосередньо до патріарха не лише у випадках, передбачених постановами Всеросійського собору про Вище церковне управління на Україні, але й за умови виникнення безпосередньої необхідності" [66, с.86-88]. Як стверджує згадана дослідниця, цією резолюцією патріарх офіційно зафіксував існуюче призупинення "Положення про управління православною Церквою на Україні" і остаточну втрату українськими єпархіями статусу, відмінного від інших частин РПЦ [67, с.219]. Маємо також звернути увагу на постанови патріарха Тихона і священного Синоду від 18 травня 1920 р. про надання права єпархіальним архієреям вирішувати на місцях всі церковні справи у випадку припинення зв'язку з центром. Очевидно, що ця постанова стосувалася не лише територій, на яких розгортали свої соціальні експерименти більшовики, а й на постімперських окраїнах, де виникали самопроголошені органи церковного управління, як той, що діяв на півдні Росії та України – ВВЦУ [68, с.165]. Не викликає сумнівів факт, що патріарх свідомо вживав слово "центр" у однині і під канонічним центром розумів лише центр, який він сам уособлював.

Ще більш ясно дає зрозуміти конфігурацію відносин між патріархом, Україною і Півднем Росії текст постанови патріарха та з'єданого присутствія Священного Синоду та Вищої Церковної Ради на випадок припинення своїх церковно-адміністративних функцій. Постанова містила рядки: "На випадок якщо Вище Церковне Управління на чолі зі Святійшим Патріархом чомусь припинить свою церковно-адміністративну діяльність, єпархіальний архієрей негайно входить у зносини з архієреями сусідніх єпархій на предмет організації Вищої Церковної Влади для деяких єпархій, що знаходяться в однакових умовах" [68, с.169]. Очевидно, що у час розгортання білогвардійського наступу на Україні Московська патріархія продовжувала свою діяльність. Можна було лише стверджувати, що зв'язок між нею та периферією був утруднений. Але ця обставина була недостатньою підставою для ігнорування патріаршої влади та її повноважень як на Півдні Росії, так і в Україні.

Постанова чітко й однозначно стверджувала, що єдине Вище Церковне Управління – те, яке очолював сам патріарх. Місця для легітимності ВВЦУ документ не залишав. Тому цілком слушно, що з відступом білої армії, де втрачалася дія її військової сили, рушилася й вся конструкція її церковного управління.

Патріарх та Священний Синод спрямовували на терени України свої розпорядження, які, на їхню думку, мали загальноцерковне значення. Тим самим вони, з одного боку, поглиблювали руйнацію автономного статусу УПЦ, користаючись неготовністю місцевою ієрархією наповнювати автономію реальним змістом, з іншого – нівелювали авторитет ВВЦУ. Руйнівний характер цих розпоряджень з патріаршої канцелярії полягав не тільки у тому, що вони надходили з Москви архієреям українських епархій, а й у тому, що дали вони розсилися останніми до підлеглих установ. Це свідчило про збереження і зміцнення авторитету патріаршої влади в українських епархіях. Наприклад, копія листа патріарха Московського і всея Росії Тихона від 20 квітня 1920 р., який закликав до організації грошового збору “Церковна лепта”, традиційно пройшовши усі інстанції, була отримана найнижчою парафіяльною ланкою, зокрема – причетом Ново-Іванівської церкви Олександрівського повіту Катеринославської губернії [69, арк.43].

Натомість, на території, що перебувала під владою Директорії УНР, не переривалося національне церковне будівництво у формі української автокефальної церкви. Уряд Директорії, міністерство ісповідань, очолене з 15 вересня 1919 р. професором Іваном Огієнком, активно сприяли цьому будівництву. Перша відозва міністра ісповідань до українського народу містила слова: “Щиро закликаю Вас, всечесні панотці, лавою стати до негайної праці збудування волі й державності Українського народу на релігійно-освітньому ґрунті. Відновіть в собі духа стародавнього пастирства, коли панотці йшли плече в плече з народом, коли були вони найкращими заступниками народу в його релігійно-національному поступі... Селянство нехай бачить в вас національно-свідомих патріотів і най від Вас переймає цю свідомість. Отже, звертайтеся до парафіян з промовами рідною українською мовою, правте службу Богу з українською вимовою, святе Євангеліє читайте і тлумачте рідною мовою, освідомлюйте нарід про славне минуле України і Української автокефальної Церкви, переконайте своїх парафіян, що великий гріх їм буде перед Богом і незмитий сором перед людьми, коли вони, Ваші вівці національні, байдуже ставитимуть[ся] до своєї національності або й зовсім зрікатимуться її... Де нам найти загальний ґрунт, загартувати в міцну сталь всю людність на Україні? Бог один, а ми всі його діти, і поміж себе – брати. З’єднаймося ж в гарячій любові до незалежної Боголюбивої України і до її Автокефальної Церкви. З’єднаймося в непохитній вірі, що ми їх збудуємо...” [70, арк.8-9]. Ідейна спрямованість цієї відозви контрастувала національно-державній спрямованості закликів і відозв білогвардійських очільників та ВВЦУ, які примушували український народ до загальноросійської єдності держави та церкви.

Таким чином, унезалежнення православної церкви в Україні, що відбувалося в середовищі більш активних поборників українських національних ідей в умовах гострого військово-політичного протистояння і прямої військової агресії Росії проти України, набувало форм канонічного конфлікту між Києвом і Москвою, як центрами самобутнього національного церковного життя.

Конкретними діями російських інтервентів, що загострювали суспільну та релігійну ситуацію в Україні були ревізії, мародерство, спекуляція. У них втягувалися навіть священники, що стало ознаками глибокого розкладу денікінських збройних сил, проявляючись особливо під час їхнього відступу. Так, у с. Тернівка деморалізовані солдати Добровольчо-Чеченської армії розграбували церкву, вкрали дароносицю, пограбували благочинного 1-го округу, священника Іллінської церкви с. Тернівки Михайла Татарчевського [14, с.364]. Присутність уродженців Чечні, Осетії, Інгушетії, Кабарди і Дагестану у збройних силах білогвардійців була зумовленою. З них, а не тільки з росіян, терських і кубанських козаків, формувалися війська, що вели дії переважно на Північному Кавказі, захопленому Денікіним. Їхньою присутністю були позначені і військові дії в Україні. Новою хвилею цієї присутності виявилось витіснення Червоною армією білогвардійських частин з Північного Кавказу наприкінці квітня 1920 р. та перебазування їх у Крим, де вони продовжили свої “подвиги” на українській землі [71, с.34]. Їхнє поведження в Україні носило всі ознаки окупаційної присутності.

Пограбування відбулося й у селі Велика Катеринівка Олександрівського повіту у квітні 1920 р. Цікава деталь: роком раніше – у серпні 1919-го – священник і причет цієї церкви усердно збирали кошти білогвардійцям на користь “Білого Хреста” [72, арк.1].

Листопад 1920 р. приніс Україні остаточне звільнення від білогвардійців. Вони залишили Україну. Велика Росія сталася без них, зусиллями їхніх ідеологічних противників – більшовиків. Та через століття їхні ідейні нащадки прийшли сюди знову, зваблювати ідеалами “русского мира” та нав’язувати їх силою.

Цей сюжет в умовах сучасної військової агресії в Україні набуває особливого значення. Проголошення автокефалії українських парафій під час російського наступу на права і свободи українського народу 1919–1920 рр. до болю нагадує сучасні виклики перед українською церквою і українським суспільством. В Українській православній церкві, підпорядкованій Москві, постала реальна загроза розриву традиційного зв’язку з канонічним центром. Її патріарх Кирило (Гундяєв) освячує агресивну політику сусідньої держави, демонструє прокремлівський курс, відмовляється реагувати на реальні ціннісні орієнтири українського суспільства. Плід найвищого рівня відносин на православному полі українсько-російських відносин давно дозрів. Умови для перегляду усталеного зв’язку між Києвом та Москвою сформувалися.

Проте подальший хід подій покаже історію.

Таким чином, якими ж були результати участі частини православної церкви України у білогвардійському проекті реставрації великої Росії?

Результати невтішні.

Церква не змогла піднятися над ідеологічними розбіжностями у поглядах своїх служителів, піднятися на височині спільної позиції у питанні долі народу.

З одного боку, вона продовжувала перебувати в гущі народу. І це зумовлювало взаємодію з ним, давало змогу реалізації віками встановленого лідерства церкви у визначенні питань обов'язку, свободи, моралі. Але оскільки ці питання були замішані на національних ідеях, то і відповіді духовних осіб формулювалися не на чистому аркуші безнаціональності, а з врахуванням свого національного вибору, національного самоусвідомлення. Оскільки військова та ідеологічна агресія російських сил розгорталася в Україні, то в церковному середовищі виникав і поглиблювався національний вододіл. Тим паче він підсилювався на Півдні, який був більш національно строкатим і глибше зрусифікованим, а відтак – більш піддатливим для поширення ідей російської державності та церковності у традиційних формах.

З іншого боку, православна церква століттями звикла до тих гасел, які змушена була виголошувати за наказами державної влади, імператора та його міністрів (обер-прокурорів Синоду), споріднилася з цими гаслами та ідеями, які пропагувала державна влада. А оскільки ця влада була російською, то й ідеї ці освячували російські національні, російські імперські форми держави, суспільства, церкви.

Таким чином, виникала очевидна суперечність між цими двома течіями у середовищі православної церкви. Ця суперечність поглибилася в умовах соціальної і національної революції. А в умовах військового конфлікту вона набула крайніх форм. Тому замість презентації єдності, єдиної платформи, православна церква в Україні продемонструвала її відсутність, відсутність цілісності, системну кризу, кризу духовну, загальноцерковну і загальносуспільну.

Подолання цієї кризи в умовах боротьби за українську або російську державність ставало можливим лише за умов консолідації на єдиній національно-державній платформі: або російській, або українській. Російські форми за часів імперії вичерпали себе ідейно та морально і вже не могли слугувати платформою єдності для усіх соціально активних сил, проте і українські національні форми ще не настільки зміцніли, щоб пересилити свого антагоніста.

У це змагання втрутився більшовицький фактор – не національної боротьби, а боротьби соціальної.

Все це нагадує сьогоднішній день, коли в Україні йде боротьба за національну українську та російську державність, а на цьому тлі загострюються соціальні проблеми, радикалізується політичний фактор.

Хоча з позицій сьогодення здається, що українські сили мають більше досвіду і зрілості, аніж тоді – напередодні 20-х рр. XX ст., коли, проігнорувавши національний чинники, українці і світські і духовні втратили свою національну державність, “купилися” на “чисто соціальну” складову, а вона виявилася з проросійською національною основою. Під виглядом інтернаціоналізму комуністи запропонували нові російські форми організації. Це лише тимчасово пригасило, та не подолало національний конфлікт, який зараз зринає знову. І якщо його не розв'язати на користь загальноукраїнських сил, як у світській, так і в духовній площині, то історія у майбутньому змусить платити нові жертви за своєчасно не вирішене питання, а можливо – обернеться трагедіями для мільйонів українців, для яких російські національні форми є чужими, а їхнє прийняття є насиллям над своєю природою.

Отож, досвід свідчить про потребу консолідації українців, жителів і громадян України, на українській платформі, підтримувати свої національно-державні і національно-церковні проекти.

Джерела та література

1. Кандидов Б. Денікін і церква / Борис Кандидов. – Харків : ДВОУ «Пролетар», 1931. – 96 с.
2. Державний архів Харківської області. Ф. Р-230. – Оп.2. – Спр. 78.
3. Лебедев А.Ф. Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь / А.Ф. Лебедев. – Сталинград : Обл. книгоизд-во, 1940. – 79 с.
4. Кандидов Б. Чорносотенний рух і Почаївська лавра / Б. Кандидов // Безвірник. – 1928. – № 3. – С. 42-43.
5. Корнієнко Л. Національне питання і релігія / Лавр. Корнієнко. – Харків, ДВОУ «Пролетар, 1931. – 70 с.
6. Корженко Є. Революцією завойовано... / Є. Корженко // Людина і світ. – 1972. – № 11. – С. 35-39.
7. Абинякин Р.М. Генерал-от-инфантерии А.П. Кутепов / Р.М. Абинякин // Белое движение. Исторические портреты: Л.Г. Корнилов, А.И. Деникин, П.Н. Врангель... / [сост. А.С. Кручинин]. – М. : Астрель, 2006. – С. 310-346.
8. Рыбас С.Ю. Генерал Кутепов / С.Ю. Рыбас. – М. : Молодая гвардия, 2010. – 304 с.
9. Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 – весна 1920 г.) / Александр Сергеевич Пученков. – СПб. : Полтораки, 2012. – 338 с.
10. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). Ф. А-353. – Оп. 2. – Спр. 717.
11. Святейшая контрреволюция (Страницы истории) // Наука и религия. – 1960. – № 11. – С. 24.
12. Соколов В. Червона армія та релігія / В. Соколов // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 3-7.
13. Шумаков А. Лебедина песня комкора / Анатолий Шумаков // Азовский вестник (Бердянск). – 2000. – № 5. – 11 февраля. – С. 1-2.
14. Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / [Пыман И.И., Грибовский В.В., Стойчев В.М. и др.] ; под ред. Высокопреосв. Луки, архиеп. Запорожского и Мелитопольского. – Запорожье : [б. в.], 2012. – 524 с.
15. Державний архів Запорізької області (далі Держархів Запорізької області). – Ф. Р-3993. – Оп. 1. – Спр. 37.
16. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-3451. – Оп. 2. – Спр. 2.
17. Держархів Запорізької області. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 122.
18. Держархів Запорізької області. – Ф. 19. – Оп.2. – Спр. 8.
19. Держархів Запорізької області. – Ф. 19. – Оп. 2. – Спр. 20.
20. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-2109. – Оп. 1. – Спр. 2.
21. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-3378. – Оп. 1. – Спр. 4.
22. Известия Александровского комитета КПУ и уездного военно-революционного комитета. – 1920. – 13 июня.
23. Белогвардейские "бесты" // Революция и церковь. – 1919. – № 3-5. – С. 54.
24. Известия ВУЦИК. – 1919. – 19 июня.

25. Бляхин П. Крест и пулемет / П. Бляхин. – 2-е изд. – М. : Безбожник, 1929. – 79 с.
26. Кандидов Б. Як церква змагалася із Жовтневою революцією / Борис Кандидов // Безвірник. – 1927. – № 10. – С. 5-20.
27. Шабала І. Білогвардійщина під ризами // Іван Шабала // Безвірник. – 1927 – № 7 – С. 53.
28. Рибалка І.К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) / І.К. Рибалка. – Харків : Харківське обл. вид-во, 1957. – 295 с.
29. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини / М.І. Супруненко. – К. : Наукова думка, 1979. – 287 с.
30. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России. Отдел первый. – 1919. – 19 июля. – № 13. – Ст. 75.
31. Держархів Запорізької області. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 118.
32. Тетерева А. Без двуглавого орла: старый Александровск и новые власти / Алла Тетерева // МИГ (Запорожье). – 1992. – 21 марта.
33. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції / Олександр Доценко. – К. ; Львів : Накладом автора, 1923. – Т. II. – Кн. 4. 1917–1922. – 364 с.
34. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-1241. – Оп. 1. – Спр. 955.
35. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Спр. 1.
36. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-325. – Оп. 1. – Спр. 5.
37. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-2109. – Оп. 1. – Спр. 1.
38. Держархів Запорізької області. – Ф. Р-3383. – Оп. 1. – Спр. 1.
39. Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель. Исторический очерк. Составлен на основании архивных материалов, найденных в Крыму / Я. Шипов. – М. : Красная Новь, 1923. – IX с.; 44 с.
40. Верховской П.В., проф. К вопросу о возможности и целесообразности скорейшего отобрания церковных земель // Церковные Ведомости, издаваемые при Временном Высшем Церковном Управлении на Юго-Востоке России. – 1919. – № 6. – 15 ноября. – С. 156-160.
41. ДАРФ. – Ф. А-353. – Оп.2. – Спр. 717.
42. Крячко Н., свящ. Учреждение Временного Высшего церковного управления на Юго-Востоке России в 1919 году / свящ. Николай Крячко // Вестник церковной истории. – 2008. – Вып. 1 (9). – С. 5-55.
43. Кандидов Б. Церковь и контрразведка / Борис Кандидов. – М. : Госиздат РСФСР «Московский рабочий», 1930. – 94 с.
44. Время (Симферополь). – 1920. – 19 августа.
45. Козлов Г. Попы – враги трудящихся / Г. Козлов // Безбожник у станка. – 1928. – № 11. – С. 14.
46. 19 грудня відбувся в'їзд Директорії УНР у Київ // Віра та Держава. – Ч. 21. – 23 грудня.
47. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – Л. : Прибой, 1927. – 276 с.
48. Приазовский край (Ростов-на-Дону). – 1919. – 29 ноября.
49. Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота : в 2-х т. / Г. Шавельский. – Нью-Йорк : Изд-во имени Чехова, 1954 – Т. 2. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. [Репринт. воспр. изд. 1954 г.] – 416 с.
50. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.01 / Ігнатуша Олександр Миколайович. – 1993. – 255 с.
51. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції / Олександр Доценко. – К. ; Львів, 1923. – Т. II. – Кн. V. 1917–1923. – 398 с.
52. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 303.
53. Схимонах Епифаний Чернов [Електронний ресурс] // Стихи.ру. – Режим доступу : <http://www.stihi.ru/2009/09/08/3744>.
54. Епифаний (А.А. Чернов), схимонах. Жизнь святителя. Феофан, архиепископ Полтавский и Переяславский / схимонах Епифаний (А.А.Чернов). – Афины : Святая Русь, 1999–2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.rus-sky.com/history/library/chernov-f.htm#_Toc386807959.
55. Быстров Феофан, архиепископ [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D4%E5%E5%E4%E0%ED_\(%C1%FB%F1%F2%F0%E5%E2\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D4%E5%E5%E4%E0%ED_(%C1%FB%F1%F2%F0%E5%E2)).
56. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. Щоденник / Олександр Олександрович Несвіцький. – Полтава : [Б. в.], 1995. – 280 с.
57. А.З. Харьков при Деникине / А.З. // Летопись революции. – 1925. – № 1 (10). – С. 39–51.
58. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 54.
59. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 29.
60. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 24.
61. Матеріали до історії УАПЦ // Церква й Життя. – 1928. – Ч. 2 (7). – С. 128–130.
62. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5.
63. Мартирологія українських Церков : [у 4 т.] – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1985 – Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / [упоряд. і ред. Зінкевич О., Воронин О.]. – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.
64. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 26.
65. Стародуб А. Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918–1921 рр. / Андрій Стародуб // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 2 – С. 202–211.
66. Митрофанов Г., свящ. Российская Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е гг. Из истории Российской Православной Церкви XX века / Георгий Митрофанов. – Спб., 1995. – Приложение. – С. 86-88.
67. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 362 с.
68. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / [сост. М.Е. Губонин]. – М. : Изд-во Православ. Св.-Тихоновского Богослов. ин-та, 1994. – С. 165. – 1064 с.
69. Держархів Запорізької області. Ф.Р-139. – Оп.1. – Спр. 9.
70. ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 4.
71. Вовк А. Отступление белых с Северного Кавказа / Алексей Вовк // Посев. – 2013. – № 1. – С. 33-34.
72. Держархів Запорізької області. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 122.

Игнатуша А. Н. Православная церковь и российская агрессия в Украине (1919–1920 гг.): Ч. 2. Противоречия взаимодействия церкви и политических режимов

Раскрыта противоречивость отношений православной церкви в Украине к белому движению. Подано мотивацію, сблизившую часть церкви с режимами А.И. Деникина и П.Н. Врангеля. Отмечено влияние политики большевиков на формирование позиций духовенства во время белогвардейской интервенции. Подчеркивается неоднородность церкви в поддержке российской националистической контрреволюции в Украине. Утверждается, что российские силы дестабилизировали ситуацию в православной церкви Украины. Белогвардейское присутствие вело к эскалации напряженности в церковной среде, стимулировало движение к автокефалии – полной независимости – церкви в Украине.

Ключевые слова: российская агрессия, белогвардейское движение, Украина, православная церковь, державность, национальная идея.

Ignatusha O. M. The Orthodox Church and the Russian aggression in Ukraine (1919–1920): Part 2. Contradictions in interaction between the church and political regimes

The contradictory in relations of the Orthodox Church in Ukraine to the White movement was revealed. The motivation, which brings together the part of the church with A.I. Denikin's and P.N. Wrangel's regimes, was presented. The influence of the Bolshevik's policy on the formation of the clergy positions during whiteguard intervention was specified. The variegated of the Church in support of the Russian nationalist counter-revolution in Ukraine was emphasized. It is alleged that Russian forces destabilized the situation in the Orthodox Church in Ukraine. The Whiteguard presence led to an escalation of tensions in the church environment, spurred towards autocephaly – full independence – Church in Ukraine.

Keywords: Russian aggression, White Guard movement, Ukraine, the Orthodox Church, the Sovereign, the national idea.

УДК 37.014.22.091(477)"192/193"

В. В. Козур

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФЕНОМЕНУ ЛІКНЕПУ В УКРАЇНІ У 20–30-і рр. ХХ ст.

У статті розглянуто характер і особливості проведення суспільних перетворень більшовицького режиму в Україні в рамках боротьби з неписьменністю. Визначено основні причини використання лікнеп компанії, як одного з перших етапів політичного перевиховання громадськості. Досліджено основні форми та методи поширення більшовицької ідеології у виданнях товариства "Геть неписьменність". Розглянуто участь товариства у антирелігійній компанії. Проаналізовано зв'язок добровільних товариств з агітаційно-пропагандистськими відділами парткомів.

Ключові слова: ліквідація неписьменності, товариство "Геть неписьменність", радянська влада, ідеологія, пропаганда.

З приходом більшовиків до влади перед ними постала задача організувати і провести у життя суспільні зміни згідно з комуністичним вченням. Для того, щоб втілити у життя нову ідеологію її потрібно було поширити серед населення. На заваді цього завдання стояла масова неписьменність населення.

Сучасна українська історіографія нараховує ряд праць, присвячених різним аспектам діяльності громадських організацій у більшовицьких заходах щодо суспільних перетворень, таких науковців як М.А. Журба [1], С.М. Свистович [2], В.К. Молоткіна [3].

Метою статті є історичний аналіз використання радянською владою компанії з ліквідації неписьменності, як способу поширення більшовицької ідеології серед населення.

Проблема неписьменності дісталась більшовикам у спадок від Російської імперії. Так, згідно з переписом 1920 р. із тисячі чоловік населення тільки 317 були писемними [4, с. 81]. Станом на 1923 р. в Україні було 12 млн. неписьменних віком від 8 до 50 років, а працездатного населення у віці 18-35 років – 4,1 млн., що становило 64% усього працездатного населення України [5, с. 5]. Взагалі у документах першої половини 20-х років фігурують різні дані про кількість неписьменного населення у зв'язку з підходом до підрахунку цієї групи населення: різними віковими рамками, територіальними змінами, виокремленням різних соціальних груп. За переписом 1926 р. всього неписьменного населення в УСРР налічувалось 15 млн. 995,042 тис. осіб [4, с. 90].

Варто також звернути увагу, на те, яка група населення вважалась грамотною. У досліджуваній нами період як в Україні, так і в цілому по СРСР, людина яка вміла читати, вважалась досить освіченою, що на фоні загальної неписьменності дійсно було так. До того ж, потреба до читання у той час була значно вищою ніж до письма. Отже, основним критерієм грамотності в Україні на початку ліквідації неписьменності було вміння читати. Про це свідчать як документальні джерела, так і живі свідки [6, с. 39].

Радянським же керівництвом писемність населення розглядалась перш за все, як спосіб створення опори більшовицького режиму на місцях. За гаслами про "залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою" [7, с. 193.] насправді було приховано головну ціль більшовицького режиму – зміну свідомості народу згідно з комуністичною ідеологією. Так В.І. Ленін на з'їзді